

ნიკოლოზ ოთინაშვილი

გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი (საქართველო)

Nikoloz Otinashvili

Gori State Teaching University (Georgia)

nikolozotinashvili873@gmail.com

ენობრივ-დიალექტოლოგიური მასალები ფრონის ხეობიდან: ქალეთი, ლოპანი

Linguistic-Dialectological Materials from the Prone Valley: Kaleti, Lopani

Submitted 25.05.2025 Accepted 01.08.2025

DOI: 10.55804/jtsu.15120473.2025.18.09

Abstract

The gorge is located in the western part of Shida Kartli and includes several river basins: the Dvani Prone, Ptsi Prone, Ali Prone, Cheratkhula, which is also called Tskali. The small tributaries of these rivers are likewise called Tskali and, at the same time, Prone. The famous 18th-century geographer Vakhushti Bagrationi describes the gorge in detail, including its hydronyms, which he marked on the map he compiled in 1745. When characterizing the lexical units of the region, data from other Georgian dialects must also be taken into account, because the region has always been connected to both western and southwestern Georgian provinces. Naturally, population movements and dialect contact occurred, a fact confirmed by a range of data collected during the fieldwork. A number of villages are located in the valley: Aradeti, Dirbi, Ergneti, Kornisi, Avnevi, Berdenauli, Breti, Okona, Atotsi, Tighva, Ozhora, Gomarta, Kaleti, Lopani and others. Kaleti is mentioned as a village in the writings of Vakhushti and Ioane Bagrationi, and is also shown on the map drawn by Vakhushti. The village of Kaleti is located on the right bank of the Ptsa River. The village of Patkineti comes first; it is marked as >>>Batkineti” on the map compiled by Vakhushti Bagrationi in 1745. To the west of this village lies Kaleti, which is described in the works of Vakhushti and Ioane Bagrationi as a large settlement and is indicated on the map by a symbol denoting a cult building. According to the Ruisi Episcopal Register of 1715, the Nebieridze and Kakhetelidze families lived in the village. Owing to a number of political events, the population has declined considerably. At present, the village is inhabited by the Gogaladze, Nadiradze, Shaorshadze, Darbaidze, Kharaishvili, and Gabaraev families. A number of geographical names are associated with these surnames, including some belonging to extinct family lines. The village of Lopani is situated on both sides of the Lopani River. Its

course has been greatly affected by the Russian occupation. The inhabitants who settled in the village came mainly from Bziskhevi, now a deserted **settlement**. The Labadze family came to the village from the village of Rkvida, the Gachechiladzes from Zestaponi, the Gogoladzes from Kharagauli, the Nadiradzes from Chikha, the Samkharadzes from Usakhelo, and others. Among the lexical items recorded in local speech are *siliti*, a synonym for sand; *boqvi*, a mold made of tree bark; and *kodi*, a wooden barrel placed in water.

Keywords: *Shida Kartli, Georgian dialects, population, migration*

ფრონის ხეობა მდებარეობს შიდა ქართლის დასავლეთ ნაწილში, რომელიც რამდენიმე მდინარის აუზს მოიცავს, ესენია: დვანის ფრონე, ფცის ფრონე, ალის ფრონე, ქერათხელა, რომელთაც ამასთანავე წყალიც ეწოდებათ. ასევე წყალი ეწოდება ამ მდინარეების პატარა შენაკადებს, პარალელურად ფრონეც.

XVIII საუკუნის ცნობილი გეოგრაფი, ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი თავის „საქართველოს გეოგრაფიაში“ აღნიშნავს: რუისის დასავლით არს დვანის წყალი. ეს გამოსდის თირის მონასტრიდან წარსრულ მთას, დის ჩრდილოდამ სამხრით... დვანის წყლის დასავლით არს ფცის წყალი და დის ლოხოსა – პერანგას მთათაგან, მოდის სამხრით და მიერთვის მტკვარს ჩრდილოდამ. მიერთვის ამ წყალს დასავლიდამ ბრეძის წყალი, გამოსდის ეს წყალი პერანგას, მოდის სამხრით ბრეძამდე, აბანოს ერთვის ამ წყალს ნალვლის წყალი და ბრეძას მიერთვის აბანოს წყალი, ეს გამოსდის მშვილდაურის მთას... ფცის წყლის დასავლეთით არს ალის წყალი, გამოსდის ლიხის მთას... ნაბახტევს ზეით ერთვის ალის წყალს ბრილის წყალი დის ბრილს ერთვის წყაროდამ და აბრუნებს წისქვილს (ბაგრატიონი ვ.1997:82).

ხეობაში ჩანერილი მასალების მიხედვით, ფრონე თხელ წყალს ეწოდება, რომელიც ფეხით ადვილი გადასალახავია, განსაკუთრებით ზაფხულის დროს, როცა მდინარეები სარწყავად არის გაშვებული. სულხან-საბასთან **ფრე** განმარტებულია როგორც „წყარო ჭისა, წყარო“ (ორბელიანი 1993:198).

მხარის ლექსიკური ერთეულების დახასიათებისას მხედველობაში უნდა იყოს მიღებული სხვა ქართული დიალექტების მონაცემები, იმიტომ, რომ მხარე ყოველთვის დაკავშირებული იყო როგორც დასავლეთთან, ისე სამხრეთ-დასავლეთით ქართულ მხარეებთან. ბუნებრივია, ხდებოდა მოსახლეობის მიგრაცია, დიალექტთა შეხვედრა, რაც მასალების მოძიებისას მრავალი ასეთი სახის მონაცემით დადასტურდა. მხარე ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს და მდინარეთა ქსელია განვითარებული, რომელთა სახელებია, ასევე: ხევი, წყალი, წყარო, დიდლელე, ღელე, რომლებიც ზემოხსენებული უფრო დიდი მდინარეების ფრონეთა შენაკადებია. ხეობებში განლაგებულია რამდენიმე სოფელი: არადეთი, დირბი, ერკნეთი, არკნეთი, ყორნისი, ავნევი, ქვენატკოცა, ბერძნაული, ავლევი, აბანო, ბრეთი, თამარაშენი, ოქონა, ატოცი, თიღვა, ძალინა, ოჟორა, გომართა, შინდარა და სხვები. ბევრია ნასოფლარიც.

სოფელი ქალეთი მდებარეობს მდინარე ფცის წყლის მარჯვენა მხარეს. ჯერ სოფელი ფათქინეთია, რომელიც ბათქინეთის ფორმით დატანილია ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ 1745 წელს შედგენილ რუკაზე. ამ სოფლის დასავლეთით მდებარეობს ქალეთი, რომელიც დასახელებულია ვახუშტი და იოანე ბაგრატიონების თხზულებებში, როგორც დიდი სოფელი (ბაგრატიონი ი. 1986), ასევე აღნიშნულია რუკაზე საკულტო ნაგებობის ნიშნით (ბაგრატიონი ვ. 1997 (1745)).

1715 წლის რუისის საეპისკოპოსოს დავთრის მიხედვით, სოფელში სახლობდნენ: პაატა, დათუნა, ესტატე ნებიერიძეები; გიორგი ქიფსუტაძე; რევაზ, ზურაბა, ბაკა, შიო კახეთელიძეები; დემეტრე ფოფხაძე; პაპუნა, პაატა ბოჭაძეები; ბერი ქეჭიჭამაშვილი; ბეჟანა, ოთარა ნადირაძეები. ცნობილ პოლიტიკურ მოვლენათა გამო მოხდა მოსახლეობის მიგრაცია. დღეს ცხოვრობენ: გოგალაძე, ნადირაძე, შაორშაძე, ტეფნაძე, დარბაიძე, ხარაიშვილი, შულღიაშვილი, ხარაზიშვილი, გაბარაევი...

ხარაზიშვილის ადრინდელი გვარია ჩადუნელი, ამათი წინაპარი ცხოვრობდა საჩხერის სოფელ ლოდორაში, ჰყავდა რვა შვილი, ერთი მათგანი საცხოვრებლად გადმოვიდა სოფელ ჭილვანში, ისწავლა ხარაზობა, გადავიდა ქალაქში და იქ დამკვიდრდა როგორც ხარაზიშვილი, შემდეგ გვარი გამრავლდა, ზოგი დასახლდა სოფელ წნელისში, ასევე სხვა სოფლებში და დღეს ასე იწოდებიან. კარგად იციან გვარის წარმომავლობა.

შაორშაძე მოსულია სოფელ იტავაზიდან, ნადირაძე – სოფელ კორბოულიდან, შეყლაშვილი – საჩხერიდან, ტეფნაძე – ლოდორიდან. პირველი გვარი ადუნელი, მერე გახდა ჩადუნელი. ამ რეგიონში ხეობებში მოსახლეობა ძირითადად მოსულია რაჭიდან და ზემო იმერეთიდან. ქალეთში ნადირაძეები საჩხერის სოფელ ჩიხიდან გადმოვიდნენ მე-19 საუკუნის 80-იან წლებში. ადრე სოფელში მცხოვრები გიორგი ნადირაძის პაპა ივანე გამოექცა როსტომ წერეთლის ჩაგვრას და სოფელში დამკვიდრდა. თვით გიორგის ჰყავდა თვრამეტი შვილი, შერჩა მხოლოდ ექვსი ვაჟი – სიმონი, ყარამანი, იოსები, რომანოზი, ერმინე და სოლომონი. აქედან ნადირაძეების ერთი შტო საცხოვრებლად წავიდა გორის სოფელ მელვრეკისში, ლაგოდეხის სოფელ აფენში და ასევე ქალაქებში.

სოფელში არის მცირე დასახლება, რომელსაც ეწოდება იმერლიანი, ასევე იმერლების უბანი, სადაც აღნიშნული გვარი და ასევე გოგალაძეები, ტეფნაძეები, ხარაიშვილები, ხარაზიშვილები ცხოვრობენ. აღნიშნული გვარები ზეპირ მეტყველებაში ფორმდება როგორც ნადირაძეები, ხარაზიშვილები, გოგალაძეები, ტეფნაძეები, ისე ნადირაანი – ნადირაანთი, ხარაზიანი – ხარაზიანთი, ტეფნაძიანი – ტეფნაძიანთი, გოგალაძიანი – გოგალაძიანთი...

მრავალი სოფლის გეოგრაფიული სახელები დაკავშირებულია ზემოხსენებულ გვარებთან: ისიდორეს ახო გვარად იყო ტეფნაძე.

აგრისევი – იმავე რუისელების მამაცაშვილების სალოცავი ნიში, სადაც ადრე ამ გვარის ერთ შტოს მამულები ჰქონია და ადრეულ წლებში აქ დღეობაზე მოდიოდნენ.

ნაშვრები – წყარო, რომელიც ტეფნაძეების გვართან არის დაკავშირებული.
კოდისწყარო – გამოდის ჩრდილოეთით, ლიხის მთიდან.
აქვეა გოგოლაძეების ახოები, ლიხის მთის სამხრეთით.

სვიანის მთა, რომელიც ყოფს წნელისისა და ქალეთის ფრონებს. მამულებიც ასევეა განაწილებული ორ სოფელს შორის.. კაუის მთა, რომელიც სოფლის ჩრდილოეთით არის (ერთგვარი ქვის ჯიში), გამოიყენებოდა კევრების მოსაკვერად, ადვილად დასამუშავებლობის გამო. მოსახლეობა ასეთ დროს თელის ხეს იყენებდა კალოზე ხორბლისა და ქერის გასალენად.

სულ დადასტურებული გვაქვს 80 გეოგრაფიული და 50 ანთროპონიმული ერთეული.

როცა ხეობაში წნელისის საშუალო სკოლა ფუნქციონირებდა, ამ სოფლის, ასევე ქარელის სოფელ კოდის მოსწავლეები ორ დიალექტზე საუბრობდნენ – მათ მეტყველებაში ჩვეულებრივი იყო ზმნისწინისეული ხმოვნის შეცვლა, რაც, ძირითადად, იმერული მეტყველებისათვის არის დამახასიათებელი. გვხვდება სიტყვებში ჩართული ზედმეტი ბგერა: გამოიღვინძა, შვენდის, მურთაქა, გეხვერნები, ბოძვი, რკინები შევანგროვოთ და სხვ. ხშირია თემის ნიშანთა შეცვლა: გაუკოჭამს, ძროხას დაამბევდნენ ხომე, მიზანსა არტყამს, ღვინოი, სკამს, დილით მოგორამდა ადრიან, ძველ ახალწელსა დაველევდნენ ხოლმე ღვინოსა.

სოფელი ლოპანი მდებარეობს ლოპანის წყლის ორივე მხარეს, ადრე მრავალრიცხოვანი დასახლება იყო, მაგრამ ოკუპაციის გამო მოსახლეობა ძალზე შემცირებულია. აღარც საშუალო სკოლა მოქმედებს, რომელიც ამ სოფლის სიახლოვეს, სოფელ წნელისში იყო, ორი სექტორით. მოსწავლეთა მრავალრიცხოვნებით განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ქართული სექტორი.

სოფელი შედარებით ახალი დასახლებაა და იგი 150 წელია, რაც ფუნქციონირებს. სოფელი ბზისხევი დღეს ნასოფლარია, მდებარეობდა ლოპანის ჩრდილოეთით და როცა მიზეზთა გამო დაიშალა, მოსახლეობა დაბლა ზონაში ჩამოვიდა, და მათ შორის ზემოხსენებულ სოფელში. მაჭარაშვილები არიან ადრე მოსულები აჭარიდან, ისინი ჯერ დასახლდნენ კორბოულში, ნაწილი ბზისხევში და შემდეგ ლოპანში, ასევე ქარელისა და ქართლის რამდენიმე ბარის სოფელში.

როგორც ინფორმატორი მოგვითხრობს, აჭარიდან პირველად მოსულან გოგობერიშელის გვარის ადამიანები და იმერეთში დასახლებულან, დანერილან აჭარაშვილად, ხოლო შემდეგ გვარს დაერთო მ- თანხმოვანი. დღეს ინერებიან მაჭარაშვილებად. ამ გვარის ე.წ. შერქმეული ზედმეტი სახელებია: შოლტეები, ქუტირლები, ქლინკეები, ძაღლიმელები... ლაბაძეები მოსულები არიან ზესტაფონის სოფელ რკვიიდან.

ხარაიშვილები ადრე ყოფილან ხარაზიშვილები, ჩადუნელებიდან მომდინარეობენ.

გაჩეჩილაძე მოსულია ზესტაფონიდან, გოგალაძეები – ხარაგაულიდან, ნადირაძეები – ჩიხიდან, ტაბატაძეები – რაჭიდან, სამხარაძეები – უსახლოდან და სხვ.

ხეობაში უცხოვრიათ აზნაურ რიკაძეებს, რომელთა შესახებ მოვიძიეთ მასალები. შემდგომ, 1715 წლის რუისის საეპისკოპოსოს დავთრის მიხედვით, ფრონის ხეობის სოფელ სტკოცაში ცხოვრობდნენ ამირან, ლევან, თეიმურაზ, ავთანდილ, სეხნია რიკაძეები, ხოლო დვანის ხეობის სოფელ თორმანაულში ცხოვრობდა ბასილა რიკაძე.

როსტომ მეფის სიგელში, რომელიც დავით და რამაზ დავითიშვილების მამულის საქმეზეა შედგენილი, აღნიშნულია: „სოფელი ნაბლოვანა, სოფელი სტკოცა და რიკაძეები მათის მამულითა“ (ქსდ 1970:69).

1715 წელს (დავთარი) სოფელ ფრცაში ცხოვრობდა ამირან რიკაძე, მისი ყმები იყვნენ: ხორგუაშვილები, ვირშელაშვილები, რამაზაშვილები. სოფელ კარბში ცხოვრობდა პეტრე რიკაძე, რომლის ცხოვრების კვალს დღესაც ვეძებთ.

ზემოხსენებულ და სხვა დასახლებულ პუნქტებში ჩანერილი მასალების ანალიზით და საუბარზე დაკვირვებით ირკვევა, რომ ქართლი-იმერეთის ე.წ. სასაზღვრო ზონაში მეტყველება შეიცავს დასავლური მეტყველებისათვის დამახასიათებელ მოვლენებს.

სოფელსა და ნასოფლარში დავადასტურეთ ასამდე გეოგრაფიული სახელი. წარმოვადგენთ მხოლოდ რამდენიმეს:

კაკლის ღელე – ლოპანის ფრონის მარცხენა შენაკადია.

ტბათები – არის ნასახლარები, ხახული ახომი.

აგრის ხევი – ლოპანის ფრონის მარცხენა შენაკადია.

გელიათი ახო – არის ნასახლარები ბზისხევში, რომელიც გელაშვილების ცხოვრებას უკავშირდება.

ლოპანი – ინფორმატორების თქმით მიმდინარეობს იმერული დიალექტის დარგობრივი ლექსიკიდან – ლოპინარისაგან, რომელიც პარკოსანი მარცვლის სახელია. ძველად სოფელში მისდევდნენ პარკოსანი მცენარეების მოყვანას, ესენია: ლობიო, ბარდა, ხანჩკოლა, რომლებიც ცხიმოვან ნივთიერებებს შეიცავს.

ნასოფლარასა და პატარ-პატარა დასახლებებში ერთფუძიანი ტოპონიმები არის უაფიქსო, ძირითადად გადმოცემულია სახელობითი ბრუნვის ნიშნით. ლიხის ქედის აღმოსავლეთი მხარის რელიეფი გარკვეული სიმაღლისაა. ინფორმატორის თქმით, ხვნა-თესვა იყო, მაგრამ გაძნელებული. ამ სიმაღლეებს ახლაც ეწოდებათ: აქეთა, იქითა, ზემორე, ქვედა, გაღმა, გამოღმა, ნაპირა, უნაგირა, რაც დარქმეულია იქ მცხოვრები ადამიანების მიერ. ისინი ერთმანეთის მიმართ მომიჯნავე ადგილებია, სახელები კი ნაწილობრივ დაკარგულია მიგრაციის, წინაპართა გარდაცვალების გამო. მაგალითად, დღესაც არის ასეთი ადგილები:

კეცი – მზიანი ადგილი, რომელიც დაფიქსირებულია ლოპანში, ბზისხევში, ქალეთში.

მოსაცური – ბზისხევი, ლოპანი, რომელიც ნახევრად ვერტიკალური ადგილია და იყენებდნენ სიმინდის დასათესად.

მოხვეული – ბზისხევი, რომელიც აღმართს ასცილებია და მისი შემოვლით მიდი-
ოდნენ დასაბუშავებელ ადგილთან.

უღელტეხილი – არის გადასავალი ადგილი საჩხერისკენ. იყო საურმე გზა ტყის
გავლით.

ყორე – ყორიანი ნასახლევეები.

შერთვა – არის ადგილი, სადაც ბზისხევის ფრონე უერთდება ფცის წყალს მარ-
ჯვენა მხრიდან.

ჩირდილი – ტყე-საძოვარი ბზისხევეში. აქ შუადღისითაც არ იყო სიცხე, ტყის გამო
იყო სიგრილე.

ხევი – სამ ადგილას სოფელი ლოპანი.

დუბე – საძუარი, უღელტეხილთან.

სილ – არის წვრილი ქვიშა, რომელიც ჭურის თავზე არის დასაყრელი, რომელსაც
აყალოს ზევიდან დააყრიან, რათა სისველე შეინარჩუნოს.

სილიო – საჭმელი სოკოა, შავი გული აქვს, რომელიც ამოდის სილიან ნიადაგაზე,
ყოფილა ძალიან გემრიელი.

ასკალოები – არის მონითალო მიწა.

თირი – არის მწირი მიწა, რომელსაც მშენებლობის დროს ურევენ ასკალოში, რომ
სიფიცხე დაკარგოს.

ლაშე – არის ტალახი, არის წყლის სახელიც, ჰქვია ნასახლარსაც.

ლიხვა – ნიშნავს ბლომად წყლის ჩამოვარდნას წვიმის დროს.

არქი – არის წისქვილის ქვის შუაგულში ჩარჭობილი რკინა, რომელიც ატრია-
ლებს წისქვილის ქვას. არქი სულხან საბასთან არის – წისქვილის თოჭი (ორბელიანი
1993:67).

სილითი – ეს სახელი რამდენიმე ადგილას გვხვდება რეგიონში, რაც არის ვაკე,
სილიანი, თეთრი ქვიშის ადგილები. სულხან-საბასთან ასეა განმარტებული: „სილა –
წვლილი ქვიშა“; ასევე – რაიც სანყაო პილპილ თავშეუდგმელი (ორბელიანი 1993:89).

კაპარი – მრავალწლოვანი, ბალახოვანი მცენარე, რომელსაც გაუშლელ კოკრებს
ხმარობენ მწნილად და უწოდებენ ჯონჯოლს. კაპარი ტყის მცენარეა, ჯონჯოლს
ჰგავს. კაპრიანი, კაპრების წყარო, ხევი – ასეთი ტერმინები ამ მხარეში გვხვდება. კა-
პარი სულხან-საბას ლექსიკონში არ არის განმარტებული (ორბელიანი 1991:351).

ახორი – ცხენის საკვებს ჰქვია, როგორც მხარეში განმარტავენ.

ბოყვი – არის ხის ქერქისგან დამზადებული ყალიბი, რაიმე ნივთის გასაკეთებლად.

გუგულას სოკო – წვრილი, თეთრი ფერისაა, იყენებენ საკვებად.

თრითინა მიწა – განიმარტება როგორც უნაყოფო, უფრო იყო საძოვარი, მას არა
ხნავდნენ.

კოდი – განიმარტება როგორც წყალში ჩადგმული ხის კასრი, საიდანაც წყალს
სვამენ. ამასთან ნიშნავს წისქვილის ერთ-ერთ ატრიბუტს, სადაც ჩადის წყალი და წის-
ქვილის ქვას აბრუნებს.

მაკრატელა – იგივე, რაც მაკრატებელი, ბალახია, ხეს ეხვევა, იხმარება კალათებისა და სხვა საოჯახო ნივთების მოსაქსოვად. სულხან-საბას ლექსიკონში განმარტებულია როგორც დუქარდი (ორბელიანი 1993:430).

იმერული მეტყველების ნიმუშები:

რო დარჩონ ღირსები არიან მაგენი.

უკე მეეფარა რალაცაჲ.

დაოპიბინე მაგენს, გედეინიოს, გემეცალოს.

შენგროვილიყო და ვიტინგი ტარდებოდა.

ქალო შემეიარე აქეთ.

კაი სალდათა ამევიდა ნელსა ბოსტანში სუ თავისით.

პირვეალი დევისნეროთ და შოუდგეთ.

გაირბინეს და სულ ატლიხნეს ეზოი.

ბოსტანში მაკიდონელი (ოხრახუში) დავთესე.

გამეინიე ვინცხა იძახის.

დღეჲ ჭადი და პური ჩავაჯინე.

ხვამლ მინევს მორიგისი.

დღეს ჩემი ნათესავი ნაფხე.

ყოლიფერი ხვთას საქმეა.

რო არ მქონდა რას ვიზემდი?

რაძახა დამსიზმრებია და სხვა იგი.

ამ მიმართულებით კვლევა გრძელდება.

ლიტერატურა

ბაგრატიონი ვ. 1997: ვახუშტი ბაგრატიონი, *საქართველოს გეოგრაფია*, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

ბაგრატიონი ვ. 1997 (1745): ვახუშტი ბაგრატიონი, *საქართველოს ატლასი*, ვ. ბაგრატიონის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტი, თბილისი.

ბაგრატიონი ი. 1986: იოანე ბაგრატიონი, *ქართლ-კახეთის აღწერა*, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.

თაყაიშვილი 1907: ექვთიმე თაყაიშვილი, *არხეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი*, ნიგნი I, ელექტრონის სტამბა, ტფილისი.

ორბელიანი 1991: სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, I, გამომცემლობა „მერანი“, თბილისი.

ორბელიანი 1993: სულხან-საბა ორბელიანი, *ლექსიკონი ქართული*, II, გამომცემლობა „მერანი“, თბილისი.

ქსძ 1970: ისიდორე დოლიძე, *ქართული სამართლის ძეგლები*, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.